

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास  
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ  
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल  
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की  
आदेश

रिट नं. ०७०-WS-००३१

विषय: उत्प्रेषणसमेत ।

चितवन जिल्ला माडी अयोध्यापुरी गा.वि.स. वडा नं. ८ घर भई हाल भारतीय निवेदक  
सेनामा कार्यरत विशाल दुरा-----१  
चितवन जिल्ला अयोध्यापुरी घर भई हाल भरतपुर न.पा. वडा नं. ७ प्रेमवस्ती  
बस्ने मनमाया दुरा-----१  
ऐ. ऐ. बस्ने हिरालाल दुरा-----१

विरुद्ध

पञ्जिकाधिकारीको कार्यालय संधिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय  
पुल्चोक ललितपुर-----१  
पुनरावेदन अदालत हेटौँडा-----१  
चितवन जिल्ला अदालत भ.न.पा. १० चितवन-----१ विपक्षी  
कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार-----१  
श्रेष्ठेदार चितवन जिल्ला अदालत भरतपुर-----१  
चितवन जिल्ला माडि अयोध्यापुरी गा.वि.स. वडा नं. ७ बस्ने सोममाया दुरा--१

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२) बमोजिम यस अदालतमा  
परेको प्रस्तुत रिटको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार रहेको छ :-

सोममाया दुरा नाम गरेकी महिलाले निवेदक मध्येको हामी हिरालाल दुरा, मनमाया  
दुरा र विशाल दुराका विरुद्ध मानाचामल मुद्दा दायर गरेको, उक्त मानाचामल मुद्दाका हामी

प्रतिवादी हौं । चितवन जिल्ला अदालतबाट मानाचामल भरी पाउने फैसला भएको र पुनरावेदन अदालत हेटौँडाबाट जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गरिएको छ । सर्वोच्च अदालतसमक्ष दोहोऱ्याई पाउँ निवेदन विचाराधीन रहेका छन् । नेपालमा १९९० सालमा पहिलो चोटी मुलुकी ऐन लागू गरिए पश्चात हालसम्म विषय विषयमा धेरै कानून बनिसकेका छन् । मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. को देहाय १ मा उल्लेखित “वा स्वास्नीले परपुरुषसँग करणी गराएको ठहरेमा” भन्ने वाक्यांश र ऐ. देहाय २ को वा लोग्नेले परस्त्रीसँग करणी गरेको ठहरेमा” भन्ने वाक्यांश नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २० को उपधारा (२) ले प्रदान गरेको प्रजनन् स्वास्थ्य तथा प्रजनन् सम्बन्धी हक तथा धारा २८ ले प्रदान गरेको गोपनियताको हक यस अदालतबाट निवेदक अन्नपूर्ण राणा विपक्षी गोरखशम्सेर ज.ब.रा. समेत (ने.का.प. २०५५ अंक ८ नि.नं. ६५८८ पृ. ४७६) उत्प्रेषण मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तसँग बाभ्नेको र मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. अनुसार “कसैसँग आफ्नो नाता सम्बन्ध कायम गराई माग्न नालिस गर्न हुन्छ । नाबालक भए अरु हकवालाले समेत त्यस्तो नाबालकको नाता सम्बन्ध कायम गराई माग्न नालिस गर्न हुन्छ” भन्ने व्यवस्था ऐ. प्रारम्भिक कथनको ४ नं. अनुसार स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २५९, स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम २७२, विवाह दर्ता ऐन, २०२८ को परिच्छेद ३ अन्तरगत दफा ११ जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ ऐ. नियमावली, २०३४, नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ८(१)(ख) सँग बाभ्नेको उक्त वाक्यांशहरु र दफा ५(क) को व्यवस्था उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी पाउँ । विवाह दर्ता, जन्मदर्ता, नाता कायम प्रमाणपत्र जस्ता निर्विवाद नाता सम्बन्ध देखिने प्रमाणपत्रहरु वेगर मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको १० नं. बमोजिम अंश, मानाचामल मुद्दाहरु दर्ता नगर्नु भनी प्रतिषेधको आदेश जारी गरी पाउँ, नाताभित्रको अंशियारा हो भन्ने स्पष्ट प्रमाण भएकाको हकमा मात्र अंश मानाचामल मुद्दा दर्ता गर्नु भनी परमादेश जारी गरी पाउँ । विवाह दर्ता, जन्म दर्ता, नाता कायम प्रमाणपत्र वेगर नै जिल्ला अदालतमा दर्ता भै प्रतिवादीबाट नाता अस्वीकार गरिएका विभिन्न अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरुमा सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकाबाट नाता कायम गराउनु भन्ने परमादेश जारी गरी पाउँ । विवाह दर्ता, जन्म दर्ता, नाता कायम प्रमाणपत्र नभई नातामा विवाद भएका मुद्दाहरुमा नाता कायम नभएसम्म मुलतवीमा राख्नु भनी परमादेश जारी गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतसमक्ष पेश भएको रिट निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? जारी हुननपर्ने कुनै कारण भए यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु । र अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान नभएकोले अन्तरिम आदेश जारी गरी रहनु परेन भन्ने यस अदालतको आदेश ।

मुलुकी ऐन लागू गर्ने स्वास्नीको महलको १ नं. मा उल्लेख भएको लागू गर्ने स्वास्नी बीच सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने अवस्थाहरु मध्ये देहाय १ मा स्वास्नीले परपुरुषसँग र देहाय २ मा लागू गर्नेले परस्त्रीसँग करणी गरेको ठहरेमा पनि सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत व्यवस्था कुनैपनि व्यक्तिले आफ्नो लागू गर्ने वा स्वास्नी हुँदाहुँदै अन्य व्यक्तिसँग करणी गर्छ भन्ने लागू गर्ने र स्वास्नी बीचको सम्बन्ध कायम नरहने र त्यस्तो अवस्थामा लागू गर्ने वा स्वास्नीले आफ्नो स्वास्नी वा लागू गर्नेसँग वैवाहिक सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने व्यवस्था गरेको हो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २८ मा गरिएको चरित्र सम्बन्धी कुराको गोपनीयता अनतिक्रम हुने व्यवस्था निरपेक्ष हक नभई कानूनद्वारा व्यवस्थित गर्न सकिने मौलिक हक भएकोले मुलुकी ऐनको उक्त व्यवस्था संविधानको धारा २८ सँग बाझिएको भन्ने निवेदन जिकिर कानूनसम्मत देखिँदैन । मुलुकी ऐन लागू गर्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. को व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ लगायतका अन्य कानूनसँग बाझिएको निवेदन जिकिर छ, मुलुकी ऐनको प्रारम्भिक कथनको ४ नं. मा स्पष्ट रूपमा विषय विषयमा छुट्टाछुट्टै बनेका कानूनमा लेखिएको जतिमा सोही कानून बमोजिम र सो कानूनमा नलेखिएकोमा मुलुकी ऐन बमोजिम गर्नुपर्छ भन्ने उल्लेख भएकोले नाता प्रमाणित विवाह, जन्म मृत्यु लगायतका व्यक्तिगत घटना दर्ता तथा नागरिकता सम्बन्धी विशेष कानूनहरुद्वारा छुट्टै व्यवस्था गरिएको विषयमा सोही कानून बमोजिम नै हुने भएकोले मुलुकी ऐन लागू गर्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. को व्यवस्था बदर गरी पाउँ भन्ने निवेदन जिकिर औचित्यहीन एवं निरर्थक देखिन्छ भन्ने व्यहोराको विपक्षीमध्येको कानून, न्याय संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट पेश गरिएको लिखित जवाफ ।

विवाह दर्ता जस्ता घटना दर्ता गर्ने कार्य र नाता कायम गरी पाउँ भनी दावी गर्ने विषय अलग अलग प्रकृतिका हुन् । व्यक्तिगत घटना दर्ता ऐन, २०३३ ले नातामा विवाद भएको अवस्थामा केटा वा केटी एक पक्ष मात्र गई विवाह दर्ता गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन । त्यस्तो अवस्थामा वर्तमान कानूनमा भएको व्यवस्था मुलुकी ऐन लागू गर्ने स्वास्नीको ५(क) नं. लाई ग्रहण गरी नाता कायम गरी पाउनका लागि म लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ताले चितवन जिल्ला अदालतमा नाता कायम र माना चामल मुद्दा गरी दुवै मुद्दा अन्तिम अवस्थामा पुगी

माना चामलको फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा रहिरहेको अवस्थामा मलाई दुःख दिन प्रस्तुत रिट दिएको हो । निवेदकहरुले चितवन जिल्ला अदालतमा नाता कायम मुद्दा र माना चामल मुद्दामा प्रतिवाद गरी पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा पुनरावेदन परी मुद्दाको अन्तिम फैसला भएपछि माना चामल दिन नपरोस र मलाई नाबालक छोरालाई बेसहारा अवस्थामा राखी राख्न पाइयोस भन्ने उद्देश्यका साथ असान्दर्भिक नजीर राखी प्रस्तुत निवेदन दिएको हुनाले रिट खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको विपक्षीमध्येको सोममाया दुराको लिखित जवाफ ।

आइतमान दुराको संरक्षक भई आफ्नो हकमा समेत सोममाया दुरा वादी तथा प्रतिवादी विशाल दुरासमेत भएको माना चामल मुद्दामा शुरु चितवन जिल्ला अदालत तथा पुनरावेदन अदालत हेटौँडाबाट समेत यथोचित र पर्याप्त विवेचना भई निजहरुका बीचमा बाबु छोरा र पति पत्नीको नाता सम्बन्ध कायम हुने ठहर गरेर माना चामल वापत मासिक रु. १०,०००/- का दरले वादी पक्षलाई प्रतिवादी पक्षबाट मासिक खर्च भराउने गरी भएको फैसला तथ्य संगत र न्यायपूर्ण भएकोले रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको लिखित जवाफ ।

वादी सोममाया दुरा प्रतिवादी विशाल दुरा भएको मानाचामल भराई पाउँ भनी यस अदालतमा दर्ता भै कार्यवाही चली उक्त मुद्दामा मानाचामल भराइ दिने ठहर भएको फैसलालाई शुरु सदर गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाले गरेको फैसला समेतलाई आधार बनाई सर्वोच्च अदालतमा परेको रिट निवेदनमा चितवन जिल्ला अदालत र श्रेस्तेदारसँग कुनै किसिमको कानूनी सम्बन्ध नरहेको र श्रेस्तेदारले जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम ७(१)(क) अनुसार अदालतमा दर्ता हुन आएका लिखत कागजलाई कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रक्रिया पुरा गराई दर्ता गर्ने गरेको र प्रस्तुत रिटमा पुनरावेदन अदालत हेटौँडाबाट टुंगो लागि सकेको फैसला उपर “दोहोर्याई पाउँ” भनी निवेदकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिई उक्त निवेदन विचाराधीन रहेको कुरा निवेदन व्यहोराबाट अवगत भएको हुँदा रिट क्षेत्रमा प्रवेश गर्नुको अर्थ र औचित्य के हो ? खुलाउन सकेको अवस्था छैन । चितवन जिल्ला अदालत र श्रेस्तेदारलाई विपक्षी बनाई दिएको प्रस्तुत रिट निवेदन औचित्यहीन र निरर्थक भएकोले खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको चितवन जिल्ला अदालत भरतपुर समेतको तर्फबाट पेश गरिएको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा यस कार्यालयको के कस्तो काम, कारवाही वा निर्णयबाट निजको के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकार हनन् हुन गएको हो भन्ने सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख गर्न सक्नुभएको छैन । कसैका विरुद्ध कुनै कुराको दावी लिँदा

कसेको के काम कारवाही या निर्णयको कारण निवेदकको के कुन कानून प्रदत्त हक अधिकारमा के कसरी हनन् हुन गएको हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी प्रमाण पेश गर्न सक्नु पर्दछ । केवल दावी लिदैमा प्रमाणित हुन सक्दैन । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २५९ र स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम २७२ ले नाता प्रमाणित सम्बन्धी कार्य गर्ने अधिकार सम्बन्धित गाउँ विकास समिति र नगरपालिकालाई प्रदान गरेको अवस्थामा नाता प्रमाणित गर्ने कार्य पनि यस कार्यालयको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने भनी दायर गरिएको रिट निवेदन खारेजभागी छ भन्ने व्यहोराको विपक्षी पञ्जिकाधिकारीको कार्यालय संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता कोषराज काफ्लेले यौन सम्बन्धलाई मात्र विवाहको प्रमाण हो भनी अनुमान गर्न मिल्दैन । विवाह हुनुलाई सामाजिक वा परम्परागत रूपमा भएको देखिनु पर्दछ । नाता कायम गर्नको लागि डि.एन.ए. परीक्षण मात्र पर्याप्त हुँदैन । वादी नीता गुरुङ प्रतिवादी राजिव गुरुङ भएको नाता कायम मुद्दामा डि.एन.ए. परीक्षणलाई भरपर्दो बनाउन थप आदेशहरु भएका छन् । मुलुकी ऐन विवाहवारीको महल अनुसार राजीखुशीले बाहेकको विवाहले मान्यता पाउँदैन । पतिपत्नी, बाबु-छोरा आदि नाता कायम सम्बन्धमा विषय विषयमा बनेका विवाह दर्ता ऐन, २०२८, जन्म मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता ऐन), २०३३, नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ८(१)(ख) मा भएको ऐन, नियम बमोजिमका प्रकृया पुरा गर्नुपर्ने हुन्छ । वादी प्रतिवादीलाई अ.वं. ७८ र ८० नं. बमोजिम बयान गराउनु नै पर्याप्त हुँदैन । नाता स्थापित गर्न डि.एन.ए. परीक्षण समेत गर्नुपर्ने हुन्छ । अंश मुद्दा गर्न निर्विवाद नाता देखाएको अवस्थामा मात्र संभव हुन्छ । यसरी नाता कायम सम्बन्धी विषयमा बनेका कानूनको प्रचलन गराउने कुरा महत्वपूर्ण सार्वजनिक सरोकारको विषय भएको हुनाले प्रस्तुत सार्वजनिक सरोकारको रिट परेको हो । विवाह भएको मानिन र मुलुकी ऐन अंशवण्डा महलको १ नं. १० नं. बमोजिम अंश मानाचामल दावी गर्न जन्म दर्ता, विवाह दर्ताको आधारमा बनाएको नाता प्रमाणित कागज नै चाहिन्छ । अन्यथा नाता सम्बन्ध कायम भएको मानिदैन । मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्तीको महलको १ नं. को देहाय १ र २ मा उल्लेखित वाक्यांश, त्यस्तै सोही महलको ५(क) नं. को व्यवस्था समेत यस सम्बन्धी विषय विषयमा निर्माण भएका विभिन्न कानूनका व्यवस्थासँग बाभिएकोले बदरभागी रहेका छन् भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री खगराज पौडेलले निवेदन पत्रमा उल्लेख भए बमोजिम मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्तीको महलको १ नं. मा उल्लेख

भएको लोग्ने स्वास्नीबीच सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने अवस्थाहरु मध्ये देहाय १ मा स्वास्नीले परपुरुषसँग र देहाय २ मा लोग्नेले परस्त्रीसँग करणी गरेको ठहरेमा पनि सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । उक्त व्यवस्था पति वा पत्नीले अन्य व्यक्तिसँग करणी गरे गराएमा सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने आधारहरु हुन् । उल्लेखित व्यवस्था र लोग्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. को व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ लगायतका अन्य कानूनसँग बाभिएको भन्न मिल्ने अवस्था छैन । मुलुकी ऐन प्रारम्भिक कथनको ४ नं. ले स्पष्ट रूपमा विषय विषयमा छुट्टाछुट्टै बनेका कानूनमा लेखिएको जतिमा सोही कानून बमोजिम र सो कानूनमा नलेखिएकोमा मुलुकी ऐन बमोजिम गर्नुपर्छ भन्ने उल्लेख छ । निवेदन जिकिर औचित्यहीन र निरर्थक छ । रिट खारेज गरी पाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

उपरोक्त बमोजिमको निवेदक तथा विपक्षी दुवैतर्फको बहस जिकिर सुनी सर्वप्रथम निवेदकको निवेदन माग हेर्दा हाल प्रचलित मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. को देहाय १ मा उल्लेख भएको “वा स्वास्नीले परपुरुषसँग करणी गराएको ठहरेमा” भन्ने वाक्यांश र ऐ. देहाय २ मा उल्लेख भएका “वा लोग्नेले परस्त्रीसँग करणी गरेको ठहरेमा” भन्ने वाक्यांश नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २० को उपधारा (२) ले प्रदान गरेको प्रजनन् स्वास्थ्य तथा प्रजनन् सम्बन्धी हक तथा धारा २८ ले प्रदान गरेको गोपनीयताको हक लगायत पूर्व प्रतिपादित नजीरसँग बाभिएको छ, त्यस्तै सोही लोग्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. को नाबालकको नाता सम्बन्ध कायम गराउने सम्बन्धी व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २५९ समेतका ऐन, कानूनसँग बाभिएकोले उत्प्रेषणका आदेशले बदर गरी नाताभिन्नको अंशियार हो भन्ने स्पष्ट प्रमाण भएकाको हकमा मात्र अंश मानाचामल मुद्दा दर्ता गर्नु भन्ने परमादेश लगायतको आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने रिट निवेदन माग रहेको देखिन्छ ।

विपक्षीहरुमध्येका कानून, न्याय संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट पेश गरिएको लिखित जवाफ हेर्दा रिट निवेदकले उल्लेख गरेको मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. मा उल्लेख भएको लोग्ने र स्वास्नीबीच सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने अवस्थाहरु अन्तरगत देहाय १ तथा देहाय २ संविधान प्रदत्त चरित्र सम्बन्धी गोपनीयताको मौलिक हकसँग नबाभिएको, त्यस्तै सोही महलको ५क नं. मा रहेको कुनै व्यक्तिसँग नाता सम्बन्ध कायम गराउने सम्बन्धी व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २५९ लगायतका अन्य कानूनसँग बाभिएको अवस्था छैन भनी लिखित जवाफ व्यहोरा पेश गरेको देखिन्छ ।

रिट निवेदकले निवेदनमा उठाएका मागका सन्दर्भमा निम्न प्रश्नहरुको विवेचना गर्नुपर्ने भएको छ:-

१. मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. को देहाय १ र २ मा उल्लेख भएको लोग्नेस्वास्नीले सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने आधारहरु सम्बन्धी वाक्यांश नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३को धारा २०(३) द्वारा प्रदत्त प्रजनन् स्वास्थ्य तथा प्रजनन् सम्बन्धी हक एवं धारा २८ द्वारा प्रदत्त गोपनीयताको हकसँग बाभिएको छन् वा छैनन् ?
२. लोग्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. मा रहेको कुनै व्यक्तिसँग नाता कायम गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २५९ विवाह दर्ता ऐन, २०२८, जन्म मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ लगायतका कानुनी व्यवस्थासँग बाभिएको स्थिति हो वा होइन ?
३. रिट निवेदकको माग बमोजिम उत्प्रेषण/परमादेश/प्रतिषेध समेतको आदेश जारी हुने हो, होइन ?

सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नमाथि विचार गर्दा मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. को देहाय १ मा उल्लेख भएको “वा स्वास्नीले परपुरुषसँग करणी गराएको ठहरेमा” भन्ने वाक्यांश र ऐ. देहाय २ को “वा लोग्नेले परस्त्रीसँग करणी गरेको ठहरेमा” भन्ने वाक्यांशहरु क्रमशः लोग्ने र स्वास्नीलाई सम्बन्ध विच्छेद गर्नका लागि निर्धारण गरिएका आधारहरु मध्येका एक हुन् । उक्त महलको १ नं. मा पती-पत्नीबीच सम्बन्ध विच्छेद गर्नका लागि अरु विभिन्न आधारहरु उल्लेख गरिएका छन् । पती पत्नीको सम्बन्ध विश्वासमा आधारित भावनात्मक प्रकारको हुनुका साथै उनीहरुबीच कानूनी बन्धन पनि हुन्छ । विवाह एक धार्मिक संस्कार हो । विवाहमार्फत एक परिवारको निर्माण हुन्छ । परिवार एउटा सामाजिक संस्था हो । विवाह पश्चात पती र पत्नीदुवैमा दायित्व सिर्जना हुन्छन् । एक अर्कालाई माया ममता गर्ने, सुख दुखमा साथ दिने, सकेको सहयोग गर्ने, एक अर्कालाई दुर्वचन नबोल्ने र दुर्व्यवहार नगर्ने, एक अर्काको भावनाको कदर गर्ने, एक अर्कालाई धोका नदिने, झुठो नबोल्ने इत्यादी वैवाहिक जीवनका आधारभूत मर्यादा मानिन्छन् ।

वैवाहिक जीवनको अन्त्य सम्बन्ध विच्छेद हो । सम्बन्ध विच्छेद पती र पत्नीबीचको कानूनी सम्बन्धको विसर्जन हो । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात पति र पत्नी दुवै एक अर्काको दायित्व विमूख हुन्छन् । यही सम्बन्ध विच्छेदका विभिन्न आधारहरु मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. देहाय १ र २ मा उल्लेख गरिएका छन् ।

निवेदकले उल्लेख गरेको वाक्यांश “वा स्वास्नीले परपुरुषसँग करणी गराएको ठहरेमा” भन्ने उद्धरण पतिले पत्नीसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्ने एक आधार हो । स्वास्नी अर्थात पत्नीले परपुरुषसँग करणी गराएको ठहरेमा भन्ने उक्त कानूनी व्यवस्थाको तात्पर्य पत्नीले मन्जुरीले

पर-परुषसँग करणी गरेको भन्ने अर्थ लाग्दछ । यदि पत्नीको मञ्जुरी नभै अरुले करणी गरेमा सो कार्य जबरजस्ती करणी हुन जान्छ । पत्नीले मञ्जुरीले परपूरुषसँग करणी गराएको अवस्थामा पति पत्नीबीचको सम्बन्धमा विचलन आउँछ र यस आधारमा सम्बन्ध विच्छेद पनि हुन सक्दछ ।

त्यस्तै निवेदनमा उल्लेख भएको दोश्रो वाक्यांश “वा लोग्नेले परस्त्रीसँग करणी गरेको ठहरेमा” भन्ने उल्लेखन वैवाहित जीवनकी पत्नीलाई पतिबाट सम्बन्ध विच्छेद गर्ने विभिन्न आधारहरूमध्येको एक हो । पति पत्नीबीच विभिन्न कारणले उत्पन्न हुने कटुताको कारणले सम्बन्ध विच्छेद बाध्यता हुन जान्छ । विवाह उपरान्त पत्नी प्रति इमान्दार हुनुपर्ने पतिको कर्तव्य हुन्छ । पतिले परस्त्रीसँग सम्बन्ध राखेको कुरा स्वीकार गरेमा वा प्रमाणित भएमा सो कार्य अपराधजन्य हुनुका साथ साथै पत्नीले सो आधारमा पतिसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्न सक्दछिन् ।

माथि उल्लेखित मुलुकी ऐनका प्रबन्ध नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २० र धारा २८ मा समाविष्ट क्रमशः महिलाको अधिकार र गोपनीयताको अधिकारसँग बाभिएकोले बरदभागी रहेका छन् भन्ने निवेदकको भनाइ रहेको छ । संविधानको धारा २० को उपधारा २ मा प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजनन् सम्बन्धी हक हुनेछ भन्ने उल्लेख छ । महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजनन् सम्बन्धी हकको संवैधानिक व्यवस्थालाई रक्षागर्नु राज्यको दायित्व हो । महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी हक अर्न्तगत महिलाहरूलाई प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी मूलक सूचना दिनुपर्ने, प्रजनन् स्वास्थ्यका लागि आवश्यक पर्ने औषधि उपचार निशुल्क र सुलभ हुनुपर्ने, पौष्टिक आहार राज्यले उपलब्ध गराउनुपर्ने स्वास्थ्य संस्थाहरू पर्याप्त मात्रामा स्थापना हुनुपर्ने महिलाले बच्चा जन्माउने वा नजन्माउने छनौट गर्ने जन्मात्तर निर्धारण गर्ने, कानून बमोजिम गर्भपतन गर्ने, यौनहिंसाबाट मुक्ति पाउने परिवार र समाजबाट यातना कुर अमानवीय व्यवहार विरुद्धको अधिकार इत्यादि विषयहरू पर्दछन् ।

त्यस्तै निवेदकले रिट निवेदनमा उद्धृत गरेको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २८ मा यस प्रकारको व्यवस्था छ, “कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार चरित्र सम्बन्धी कुराहरूको गोपनीयता कानूनद्वारा तोकिएको अवस्थामा बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ” धारा २८ को यस व्यवस्थाले कानूनद्वारा तोकिएको खास अवस्थामा व्यक्तिको गोपनीयता सम्बन्धी मौलिक हक उपभोग गर्न नपाइने गरी कानून बनाउन सकिने र सामान्य अवस्थामा गोपनीयता सम्बन्धी व्यक्तिको मौलिकहक उपभोग गर्नबाट बञ्चित गर्न



नपाइने संविधानको उद्देश्य रहेको छ । रिट निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेको मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलका माथि उल्लेखित दुई छुट्टाछुट्टै वाक्यांशहरुले कसरी गोपनियताको हकमा आघात पर्न गयो, स्पष्ट छैन । तसर्थ रिट निवेदकले उल्लेख गरेका मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीका महलका व्यवस्थाहरु नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २० र धारा २८ सँग बाझिएको देखिन आउँदैन । तर यस प्रसङ्गमा ऐन कानून बनाउँदा लैंगिक संवेदनशील र शालीन भल्कने शब्दहरु प्रयोग गर्ने तर्फ भने सम्बन्धित सबैको ध्यानाकर्षण हुन जरूरी देखिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २८ मा उल्लेख भएको चरित्रसम्बन्धी गोपनियताको हकको नीहितार्थ कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत चरित्र सम्बन्धी कुरालाई अनावश्यक रूपले नउछाल्ने र कसैको चरित्र बदनाम नगर्ने सम्बन्धी हक हो । तर निवेदकले कुनै व्यक्ति विशेषको चरित्र सम्बन्धी कुरालाई लिएर नभै समग्र विवाहित पुरुष तथा समग्र विवाहित महिला सँग सम्बन्धित विषयको उठान गर्नुभएको छ । तसर्थ यस अवस्थामा व्यक्तिगत चरित्र हत्या गरे सरह गोपनियता सम्बन्धी मौलिक हकको उल्लंघन भएको मान्न मिलेन ।

अब दोश्रो प्रश्न अर्थात् लोग्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. मा उल्लेख भएको कुनै व्यक्तिसँग नाता कायम गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २५९ लगायतका नाता कायमसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थासँग बाझिएको छ, छैन ? भन्ने तर्फ हेर्दा लोग्ने स्वास्नीको ५क नं. मा कुनै व्यक्तिसँग नाता कायम गर्ने सम्बन्धमा “कसैसँग आफ्नो नाता सम्बन्ध कायम गराइ माग्न नालिस गर्न हुन्छ । नाबालक भए अरु हकवालाले समेत त्यस्तो नाबालकको नाता सम्बन्ध कायम गराई माग्न नालिस गर्न हुन्छ” भन्ने उल्लेख छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २५९ ले स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम २७२ मा व्यवस्था भए बमोजिम नाता प्रमाणितको प्रमाण पत्र दिने व्यवस्था गरेको छ । यस अन्तर्गत नाता प्रमाणित गराउन चाहनेले नाता देखिने प्रमाण सहित निवेदन दिनुपर्ने, तत्पश्चात आवश्यक जाँचबुझ सर्जमिन प्रमाण समेत हेरी सम्बन्धित गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा प्रमुखले नाता प्रमाणित गरिदिने व्यवस्था रहेको छ । यस्तै नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ८ को उपदफा १ को खण्ड (ख) मा नागरिकता प्रमाणपत्र लिनको लागि सम्बन्धित गा.वि.स. को नाता खुल्ने सिफारिस आवश्यक पर्ने, विवाह दर्ता गर्ने सन्दर्भमा विवाह दर्ता ऐन, २०२८ को परिच्छेद ३ मा उल्लेख भएको विवाहको दर्ता गर्नुपर्ने सम्बन्धी व्यवस्था, जन्म मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन २०३३, ऐ.

नियमावली २०३४ समेतमा उल्लेख गरिएका कानून व्यवस्थाहरुको खास प्रयोजन व्यक्तिको नाता सम्बन्धी प्रमाण सिर्जना गर्नु हो । यिनै नाता देखिने प्रमाण पेश गरेर व्यक्तिले न्यायिक निकायमा हक अधिकारको दावी गर्न सक्तछन् । यति मात्र नभै कुनै व्यक्तिको अरुसँग नाता सम्बन्धी विवाद उत्पन्न भयो भने यस्ता प्रमाणहरुले विवाद निरुपण गर्न मद्दत गर्न सक्तछन् ।

निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेको लोग्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. को व्यवस्थाले नातामा विवाद सीर्जना भई नाता निर्धारण गर्नुपर्ने अवस्था आइपरेको खण्डमा सम्बन्धित पक्षलाई हकको दावी गर्ने आधार सिर्जना गरेको छ । यस व्यवस्थाको आधारमा न्यायिक निकायले प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी नाता कायम सम्बन्धी विवादको निरुपण गर्ने गर्दछन् । यस अन्तरगत परेका विवादमा दावी पुष्टि गर्न वा खण्डन गर्न आवश्यक पर्ने प्रमाणहरु मुद्दाका पक्षहरुले निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेका विशेष ऐन कानून अन्तरगत सम्बन्धित नाता प्रमाणपत्र जारी गर्ने निकायबाट प्राप्त गरी आवश्यक परेको खण्डमा अदालतसमक्ष पेश गरी दावीलाई पुष्टि वा खण्डन गर्न सक्तछन् । पतिपत्नी बीचको नाता कायम, बाबु छोराको नाता कायम इत्यादि विवादित विषय भएकोमा अदालतले विभिन्न प्रमाणहरु संकलन गरेर ती विवादको निष्पत्ता गर्न सक्तछ । तसर्थ मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको ५क नं. को व्यवस्थाले व्यक्तिलाई कानूनी हक दावी गर्ने आधार सीर्जना गरिदिएको छ । तर निवेदकले उल्लेख गरेका अन्य विशेष ऐन नियमका व्यवस्थाहरु नाता कायम सम्बन्धी प्रमाण प्राप्त गर्ने प्रक्रियाहरु हुन् । मुलुकी ऐन सामान्य कानून हो भने अरु कानूनहरु विशेष कानूनी व्यवस्था हुन् । यी दुई कानूनहरु एक अर्कामा बाँझिएको नभै एक अर्काका परिपुरक हुन् । फेरि निवेदकले नाता कायम गर्ने सम्बन्धी मुलुकी ऐनको व्यवस्थासँग माथि उल्लेखित विशेष कानूनका व्यवस्थाहरु बाँझिएको प्रसङ्ग उठाउनु भएकोमा ऐनसँग अर्को ऐन बाँझिएको भन्ने विवादको विषय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) को दायरा भित्र पर्ने अवस्था छैन ।

अब अन्तिममा निवेदकको माग बमोजिम आदेश जारी हुने हो, होइन भनी हेर्दा माथि विवेचना भएको आधारमा निवेदकले निवेदनमा उजागर गरेका विषयवस्तु नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २० को उपधारा (२) द्वारा प्रदत्त महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य र प्रजनन सम्बन्धीहक तथा धारा २८ मा उल्लेख भएको चरित्र सम्बन्धी गोपनियताको हकसँग बाँझिएको अवस्था नदेखिएको, मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं. को देहाय १ र २ मा उल्लेख भएको व्यवस्थासँग निवेदकको सारभूत सम्बन्ध नदेखिएको, मुलुकी ऐन सामान्य कानून व्यवस्था भई निवेदकले उल्लेख गरेका नाताको प्रमाणपत्र जारी गर्ने सम्बन्धी अलग

अलग विषयमा बनेका विशेष कानूनका व्यवस्थासँग बाझिएको भन्ने अवस्था नदेखिएको, ऐनसँग अर्को ऐन बाझिएको भन्ने विषय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) भित्र पर्ने विषय पनि नभएको र नाता कायम गर्ने सम्बन्धी विभिन्न मातहत अदालतहरूमा हाल विचाराधीन रहेका विवादहरू कानूनबमोजिम कारवाही किनारा हुने नै हुँदा उपर्युक्त विवेचित आधार कारणबाट रिट निवेदकको माग बमोजिम उत्प्रेषण परमादेशको आदेश जारी गर्नुपर्ने देखिएन । रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । प्रस्तुत रिटको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु ।

न्यायाधीश

उक्त रायमा सहमत छौं ।

न्यायाधीश

न्यायाधीश

इति सम्बत २०७१ साल जेठ महिना १ गते रोज ५ शुभम् .....।  
इजलास अधिकृत : महेन्द्रप्रसाद पोखरेल  
कम्प्युटर सेटिङ : विकेश गुरागाई